

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 6 (1972)

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παναγιώτη Μιχαηλί (1903-1969)

Ενεπίγραφοι κοπτικοί λύχνοι του Μουσείου Μπενάκη (πίν. 39-42)

Κάτια ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

doi: [10.12681/dchae.811](https://doi.org/10.12681/dchae.811)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ Κ. (1972). Ενεπίγραφοι κοπτικοί λύχνοι του Μουσείου Μπενάκη (πίν. 39-42). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 6, 130-145. <https://doi.org/10.12681/dchae.811>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ενεπίγραφοι κοπτικοί λύχνοι του Μουσείου
Μπενάκη (πίν. 39-42)

Κάτια ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969) • Σελ. 130-145

ΑΘΗΝΑ 1972

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟΙ ΚΟΠΤΙΚΟΙ ΛΥΧΝΟΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ

(ΠΙΝ. 39 - 42)

Ἡ μελέτη καὶ ἡ παρουσίαση τῆς μικρῆς ομάδας λύχνων ἀπὸ τὴν συλλογὴ τοῦ Μουσείου Μπενάκη¹ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τόσο γιὰ τοὺς μελετητὲς λύχνων, ὅσο καὶ γι' αὐτοὺς ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸν κοπτικὸ κόσμον. Περιλαμβάνει ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀντιπροσωπευτικοὺς τύπους κοπτικῶν λύχνων, ποὺ μὲ τὶς ἀφιερωματικὰς τοὺς ἐπιγραφὰς μᾶς δίδουν στοιχεῖα γιὰ τὴν χριστιανικὴ λατρεία στὴν Αἴγυπτον.

Οἱ λύχνοι σὰν ὕλικὸ μελέτης καὶ ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας ἐμφανίζονται στὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον πολὺ νωρὶς, ἤδη ἀπὸ τὸν 18ον αἰῶνα². Μέσα στὶς ἀρχικὰς μελέτες ξεχωρίζουν τὸ ἄρθρον τοῦ J. Toutain³, τὸ ἔργον τοῦ J. Brants⁴ καὶ ὁ κατάλογος τοῦ H. B. Walters⁵. Σ' αὐτὰς τὶς μελέτες ἔρχονται νὰ προστεθοῦν ἀργότερα ἔργα σημαντικὰ, ποὺ συντελοῦν στὴν ὀριστικὴ ταξινόμησιν καὶ χρονολόγησιν λύχνων, κυρίως τῆς κλασσικῆς, τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου⁶. Ἀνάμεσα στὰ ἔργα αὐτὰ οἱ κατάλογοι ποὺ βασίζονται σὲ ἀνασκαφὰς⁷ παρουσιάζουν μίαν κάπως περιορι-

---

1. Εὐχαριστῶ μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρίαν τὸν κ. Μ. Χατζηδάκη γιὰ τὴν ἄδεια δημοσιεύσεως τοῦ ὕλικου καὶ τὶς πολὺτιμες συμβουλὰς του, καθὼς καὶ τὸν κ. Λ. Μπενάκη γιὰ τὶς χρήσιμες πρακτικὰς του ὑποδείξεις.

2. P. Bartoli - P. Bellori, *Le antiche lucerne sepolcrali figurate raccolte dalle cave sotterranee e grotte di Roma*, Roma 1691, 1729.

3. Στὸ *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris 1904 τῶν Daremberg - Saglio, τ. III, 2, σ. 1323.

4. *Antike Terracotta Lampen*. Vit het Rijkmuseum van outheden te Leiden, Leiden 1913.

5. *Catalogue of the Greek and Roman lamps in the British Museum*, London, 1914.

6. Βλ. S. Löschke, *Lampen aus Vindonissa: Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Belen*, Zürich, 1919 - F. Fremersdorf, *Römische Bildlampen*, Bonn und Leipzig, 1922 - O. Bronner, *Corinth: Terracotta Lamps*, Cambridge, 1930, τ. IV, 2 - W. Deonna, *Les lampes antiques à Délos*, B.C.H. XXXII, 1908, σ. 133-176.

7. Βλ. F. Miltner, *Ephesos*, Wien, 1937, τ. IV, 2 - R. H. Howland, *Agora, IV, Greek lamps and their Survivals*, Princeton, 1958. J. Perlzweig, *Agora, VII, Lamps of the Roman Period, I-VII century A.C.*, Princeton, 1961.

σμένη γεωγραφικά εικόνα τοπικῶν ἐργαστηρίων, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἀσφαλῆ χρονολόγηση. Οἱ κατάλογοι μουσείων⁸ περιλαμβάνουν συνήθως εὐρύτερο ἀριθμὸ τύπων, ἀλλὰ ἡ χρονολόγησή τους εἶναι πολλές φορές συμπερασματική, μιὰ καὶ ἡ σωστὴ προέλευση τῶν ἀντικειμένων δὲν εἶναι πάντα γνωστή.

Ἡ συλλογὴ λύχνων τοῦ Μουσείου Μπενάκη⁹ περιλαμβάνει κυρίως τύπους ποὺ ἀνήκουν χρονολογικὰ στὴν ὕστατη ἀρχαιότητα καὶ τοὺς παλαιохριστιανικοὺς χρόνους—καθὼς καὶ μιὰ ὁμάδα ἰσλαμικῶν—τοπογραφικὰ ὅμως μᾶς δίνουν μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν λύχνων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Οἱ λύχνοι ποὺ θὰ παρουσιάσουμε ἀνήκουν σὲ κατηγορία ποὺ δὲν ἔχει γίνεи ὡς τώρα ἀντικείμενο ἐξαντλητικῆς μελέτης, παρὰ τὴν σημαντικὴ βιβλιογραφία ποὺ ἔχει συγκεντρωθῆ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῶν λύχνων γενικὰ¹⁰. Στὸν κατάλογο τῶν λύχνων τοῦ Μουσείου τῆς Βαρσοβίας ἡ Μ. L. Bernhard¹¹ ἀναφέρει αὐτὸν τὸν τύπο καὶ παρουσιάζει μερικὰ δείγματά του, ἐνῶ προηγουμένως ὁ F. O. Waage στὴν ταξινόμηση τῶν λύχνων τῆς Ἀντιοχείας¹² κατατάσσει τὸν τύπο τους ὡς 49C. Σαφέστερο θὰ ἦταν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «ἐνεπίγραφοι κοπτικοὶ λύχνοι», μιὰ καὶ οἱ χριστιανικὲς ἐπιγραφὲς ἀποτελοῦν τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τους καὶ συγχρόνως προέρχονται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ Αἴγυπτο¹³.

Οἱ λύχνοι αὐτοὶ παρουσιάζουν στὸ σχῆμα τους μιὰ ἀξιόλογη ποικιλία, ποὺ θεωρεῖται ἀποτέλεσμα ἐπιδράσεων διαφόρων προγενεστέρων τύπων, κυρίως ἑλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν¹⁴. Διακρίνουμε τρεῖς ὑποδιαιρέσεις: τοὺς κυκλικούς (πίν. 39 α-β, 40), μὲ ἐπίδραση τῶν ὕστερορωμαϊκῶν λύχνων, τοὺς ἀμυγδαλόσχημους (πίν. 41 α-β), μὲ μικρασιατικὴ ἐπίδραση καὶ τοὺς ἀπιδόσχημους (πίν. 42 α-β), μὲ σαφῆ ἑλληνιστικὴ ἐπίδραση.

Οἱ διαστάσεις τους παρουσιάζουν ἀξιοπρόσεκτη ποικιλία. Ὅγκωδέστεροι εἶναι στὸ σύνολό τους οἱ ἀπιδόσχημοι, ποὺ κυμαίνονται μεταξὺ

8. Βλ. M. L. Bernhard, *Lampki Starozytne*, Warszawa, 1955-H. Menzel, *Antike Lampen im römisch-germanisch-Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz, 1954, 2a ἔκδ. 1969.

9. Ἐτοιμάζεται ἔκδοση τοῦ καταλόγου τῆς συλλογῆς.

10. Βλ. συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στὸ Bronner, ἔ. ἀ. σ. 299-304. καὶ Perle-zweig, ἔ. ἀ. σ. X-XIV.

11. Βλ. Bernhard, ἔ. ἀ. σ. 189-193.

12. Antioch on the Orontes, III, *The Lamps*, Princeton, 1941, σ. 55, πίν. 76.

13. Κοπτικούς τοὺς ὀνομάζει καὶ ἡ Bernhard, ἔ. ἀ. σ. 403.

14. Βλ. Bernhard, ἔ. ἀ. σ. 404, ποὺ διακρίνει ὅμως μόνο δύο τύπους, τοὺς κυκλικούς καὶ τοὺς ἀπιδόσχημους.

8,5 - 12,5 έκ. μήκος, με 5 - 7 έκ. πλάτος και 2,5 - 3,5 ύψος. Οί άμυγαλόσχημοι είναι συντηρητικότεροι σε διαστάσεις — μήκος 8,2 - 10,2, πλάτος 5,5 - 6,7 έκ. και ύψος 2,2 - 2,8 έκ. Έντυπωσιακές αντίθεσεις παρουσιάζουν οί κυκλικοί, που μᾶς δίνουν τόν πιό όγκώδη, αλλά συγχρόνως και τόν μικρότερο λύχνο του τύπου.

Ό πηλός τους είναι ρόδιнос και καλύπτεται από όμοιόχρωμο επίχρισμα, που τις περισσότερες φορές δέν σώζεται. Κατασκευάστηκαν με δύο μητρες¹⁵, και ή συγκόλληση των δύο τμημάτων βρίσκεται σε όριζόντιο άξονα. Το κάτω τμήμα είναι άδιακόσμητο με την βάση επίπεδη, χωρίς συνήθως ιδιαίτερη έξαρση¹⁶. Το επάνω τμήμα χωρίζεται σε δύο μέρη: στον δίσκο, κυκλικό¹⁷ και επίπεδο, που στο κέντρο του έχει μικρό διακοσμητικό θέμα, και στο περιθώριο, τὰ πλάγια δηλ. κυρτά τοίχωματά, που παρέχουν τόν κύριο διακοσμητικό χῶρο. Ό δίσκος με έξεργο περίγραμμα (χειλος) και κοσμήματα έχει 1-2 κυκλικά ανοίγματα (Infundiculum) στο κέντρον του, που χρησιμεύουν για τόν άερισμό, την έγχυση του λαδιού και την τακτοποίηση του φυτιλιού με τη βοήθεια μεταλλικής ή κοκκάλινης βελόνας. Η διακόσμηση του περιθωρίου συνίσταται σε όλιγόλογη έπιγραφη που σπάνια αντικαθίσταται από γεωμετρικά κοσμήματα¹⁸. Η λαβή τους, τοξόμορφη ή δακτυλίοςχημη, είναι πάντοτε έπικολλημένη. Ό μκτήρας, που σχεδόν πάντα είναι μαυρισμένος, τοποθετείται αντίστοιχα προς την λαβή, πάνω στο πλάγιο τοίχωμα και είναι κυκλικός με έξεργα χείλη. Το μέγεθος του ανοίγματός του ποικίλλει: μεγαλύτερο στους άπιδόσχημους, μικρότερο στους κυκλικούς.

Ένώ το σχήμα, με την διάφορη προέλευσή του, ποικίλλει και παρουσιάζονται επίσης διαφορές στις διαστάσεις, τὰ διακοσμητικά θέματα είναι κοινά. Η όμοιότης τους αὐτή μπορεί νά μᾶς όδηγήσει, άν όχι σε κοινό έργαστήριο, τουλάχιστο σε κοινή περιοχή κατασκευής, όπου σε μητρες διαφόρων σχημάτων γίνεται επανάληψη θεμάτων, προσαρμοσμένων στην έπιφάνεια που προσφέρεται κάθε φορά για διακόσμηση.

Όταν ό δίσκος είναι κυκλικός¹⁹ τὰ κοσμήματα τοποθετούνται άκτινω-

15. Για τόν τρόπο κατασκευής λύχνων με δύο μητρες, βλ. T o u t a i n, έ. ά. σ. 1334

16. Η βάση της άμυγαλόσχημης παραλλαγής είναι κοίλη και έχει τó ίδιο σχήμα.

17. Έξαιρεση άποτελούν μερικοί τών λύχνων της τρίτης παραλλαγής που ό άπιδόσχημος δίσκος τους συνδέεται με τόν μκτήρα μ'ένα αδάκι, και παρουσιάζει έτσι πολλά κοινά σημεία με γνωστό Β. Άφρικανικό τύπο.

18. Βλ. τους πίν. 41α, 4 άρ. εύρ. 11956, πίν. 41β, 3, άρ. εύρ. 12027, πίν. 41β, 1, άρ. εύρ. 12023, πίν. 42β, 4, άρ. εύρ. 12031.

19. Στις περιπτώσεις δηλ. τών κυκλικών και τών άμυγαλόσχημων λύχνων, καθώς και κατ' έξαιρεσιν σε μερικούς άπιδόσχημους βλ. 12031, πίν. 42β, 4 - 12028, πίν. 42β, 2 και 13658, πίν. 42β, 6.

τά, γύρω από τὸ ἄνοιγμα ἐγκύσεως τοῦ λαδιοῦ, ἔτσι πού νά σχηματίζον ρόδακα. Τότε ἡ ἐπαναλαμβάνεται μόνο ἓνα θέμα ἢ ἐναλλάσσονται δύο. Τὰ πιὸ συνηθισμένα κοσμήματα εἶναι ἀκτίνες λογχόμορφες²⁰, ἀνθέμια²¹, ἄνθη μυκητόσχημα²², λέοντες²³, σταυροί²⁴, ὅλα ἔντονα σχηματοποιημένα καὶ χαρακτηριστικὰ τοῦ θεματολογίου τῆς ἐποχῆς. Στους ἀμυγδαλόσχημους παρατηρεῖται μιὰ τάση γιὰ διακόσμηση τοῦ δίσκου ἀπὸ ἓνα μόνο κόσμημα, ὅπως ρόδακα²⁵ ἢ ἀκτινωτό²⁶, πού μοιάζει μὲ τοὺς βυζαντινοὺς «ἥλιους». Πολλὲς φορὲς στους ἀπιδόσχημους λύχνους τὸ ἄνοιγμα τοῦ λαδιοῦ τοποθετεῖται κοντὰ στὸ αὐλάκι πού τὸ συνδέει μὲ τὸν μυκτήρα, ὥστε νά ἐπιτρέπει σ' ἓνα σταυρὸ νά καταλάβῃ ἀπρόσκοπτα τὸν δίσκο²⁷.

Ἡ διακόσμηση τοῦ περιθωρίου γίνεται κυρίως μὲ ἐπιγραφές. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικοὶ λύχνοι πού ἔχουν στὴ θέση τῶν ἐπιγραφῶν κοσμήματα, ὅμοια μὲ αὐτὰ τοῦ δίσκου²⁸, ὅπως ταινία ἀπὸ σταυροὺς μὲ ἰσοῦπῃ τριγωνικὰ σκέλη²⁹, ταινία ζῶων πού καταλήγει σὲ σχηματοποιημένα ἀνθέμια³⁰, ἢ ἐναλλαγὴ ζῶων καὶ ἀνθεμίων³¹. Οἱ ὀγκωδέστεροι λύχνοι πλουτίζουν περισσότερο τὴν διακόσμηση τοῦ περιθωρίου τῶν μὲ τὴν προσθήκη ἐκτὸς τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ταινίας ἀπὸ ἀνθέμια, ρόδακες καὶ μυκητόσχημα ἄνθη, πού φαίνονται σὰν νά ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ δίσκου³². Ἰδιαίτερα διακοσμημένος χῶρος στὰ περισσότερα λυχνάρια εἶναι τὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸν μυκτήρα μέρος τοῦ περιθωρίου, ὅπου συχνὰ τοποθετεῖται ἓνας σταυρός³³. Στους ἀπιδόσχημους λύχνους οἱ σταυροὶ εἶναι μεγαλύτεροι καὶ σχηματίζονται ἀπὸ ἀνθέμια, πού συχνὰ ἔχουν μεταξὺ τῶν σκελῶν ἄλλα κοσμήματα, ὅπως τὰ μυκητόσχημα ἄνθη καὶ οἱ λογχόμορφες ἀκτίνες. Κα-

20. Βλ. 12011, πίν. 39α, 1 - 12028, πίν. 42β, 2-12012, πίν. 39α, 5 - 12018, πίν. 39β, 3, ὅπου ἐναλλάσσονται μὲ ἀνθέμια σχηματοποιημένα, 12015, πίν. 39β, 2 - 120122, πίν. 41α, 3 ὅπου ἐναλλάσσονται μὲ σταυροὺς.

21. Βλ. σημ. 20 καὶ πίν. 39α, 5 καὶ 3 ἀρ. 12012 καὶ 13657.

22. Βλ. σημ. 21 καὶ πίν. 39β, 1, 2, ἀρ. 12017, 12015.

23. Βλ. πίν. 39α, 3 καὶ 4 ἀρ. 13657 καὶ 12013.

24. Βλ. σημ. 21 πίν. 39β, 4 καὶ 5, ἀρ. 12016 καὶ 12014.

25. Βλ. 41α, 2, 6, 7, 41β ἀρ. 120120, 13654 καὶ 12019.

26. Βλ. πίν. 41α, 5 ἀρ. 13655, πίν. 41β, 5, 6, 7 ἀρ. 12026, 12025, 12023.

27. Βλ. πίν. 42α, 3, 4, 5. ἀρ. 12039, 12033, 12037.

28. Βλ. πίν. 42α, 7 ἀρ. 12040, πίν. 42β, 4, 7 ἀρ. 12031, 12030, πίν. 42α, 1 ἀρ. 12035 ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν θέση τοῦ ἀνοίγματος, ἀφοῦ ἡ διακόσμηση δὲν σώζεται.

29. Βλ. πίν. 41β, 1 ἀρ. 12323.

30. Βλ. πίν. 41β, 3 ἀρ. 12027.

31. Βλ. πίν. 42β, 4 ἀρ. 12031.

32. Βλ. πίν. 39α, 3 ἀρ. 13657 καὶ πίν. 39β, 1 καὶ 5, ἀρ. 12017 12014.

33. Βλ. πίν. 39α, 2, 3, 5 ἀρ. 12010, 13657, 12012.

λαισθησία λοιπόν δὲν λείπει ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς αὐτοὺς τεχνίτες, ποὺ περιορισμένοι ἀπὸ τὴν μικρὴ κλίμακα τῶν καθιερωμένων στὴν τέχνη τους κοσμημάτων προσπαθοῦν νὰ ποικίλουν τὴν ἐμφάνιση τῶν ἔργων τους, μὲ ἐπιτυχημένους συνδυασμούς.

Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον μέρος τῆς διακοσμήσεως εἶναι φυσικὰ οἱ ἐπιγραφές στὸ περιθώριο. Εἶναι ὅλες μεγαλογράμματες, σὲ δύο διαφορετικὰ μεγέθη γραμμάτων, τοῦ ἴδιου ὅμως τύπου. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου, οἱ ἐπιγραφές μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ δύο ομάδες: στίς ἀφιερωματικοῦ χαρακτῆρος, ποὺ ἀναφέρονται κυρίως σὲ ἁγίους, καὶ στίς δεητικοῦ χαρακτῆρος, ποὺ —τουλάχιστον στὰ ἐκθέματα τοῦ Μουσείου Μπενάκη— εἶναι καὶ ὀλιγαριθμότερες. Καὶ στίς δύο ομάδες παρατηροῦνται χαρακτηριστικὲς ἀσυνταξίες καὶ φανερὴ ἔλλειψη γραμματικῶν γνώσεων.

Οἱ ἀφιερωματικοῦ χαρακτῆρος ἐπιγραφές³⁴ εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Ο ΑΓΙΟΣ ΜΗΝΑΣ ³⁵ - Ο ΑΓΙΟΣ ΔΙΟΣ ³⁶ ἄρ. Εύρετηρ. 12011 πίν. 39α, 1				
ΤΟΥ ΑΡΧΑΓΓΕΛ(Ο)C ΜΙΧΑΗΛ	»	»	10010	» 39α, 2
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ (Ι)CΙΑΩΡΟC ³⁷	»	»	12015	» 39β, 2

34. Πρῶτα παρατίθενται οἱ ἐπιγραφές ὅπου οἱ ἅγιοι ἔχουν μόνον τὸν τίτλο καὶ τὸ ὄνομά τους· ἀκολουθοῦν οἱ ἅγιοι ποὺ φέρουν καὶ τὸν τίτλο τοῦ ἀββά, καὶ τέλος οἱ ἅγιες. Τὰ ἐντὸς παρενθέσεως στοιχεῖα ἢ ἔχουν παραλειφθῆ π.χ. πίν. 39α, 2 τὸ 0 τοῦ «ἀρχάγγελος», ἢ ἔχουν καταστροφή ἀπὸ τὴν ἐπικόλληση τῆς λαβῆς, π. χ. πίν. 39β, 2 ἢ εἶναι δυσανάγνωστα, π.χ. πίν. 41α, 2.

35. Ἅγιος στρατιωτικὸς, «ὠπῆρχεν ἐπὶ Μαξιμιλιανοῦ τοῦ βασιλέως, χώρας Αἰγυπτίου ὀρμώμενος» καὶ ἐμαρτύρησε στὸ Κοτύαειο τῆς Φρυγίας. Βλ. H. Dehaye, *Synaxarium ecclesiae constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, σ. 211. B.H.G., τ. II σελ. 111-114. Πρὸς τιμὴν του ἰδρύθηκε τὸ περίφημο ἱερὸ λατρείας κοντὰ στὴν Ἀλεξάνδρεια, βλ. C. M. K a u f f m a n n. *Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der alt christlichen Aegypten*. Leipzig 1910. Ἄλλωστε ὑπῆρχε καὶ ναὸς τοῦ ἁγίου εἰς Foum-el-Khalig, τέλους 5ου α. βλ. M. H. S i m a i k a, *Guide sommaire du Musée Corpe*, Caire 1937, σ. 85.

36. Ἅγιος «κατὰ καιροὺς Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου, ἐν Ἀντιοχείᾳ τῆς Συρίας» ἰδρυτῆς Μονῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ χρηματικὴ χορηγία τοῦ Θεοδοσίου, βλ. H. Dehaye, ἔ. ἀ. σ. 829 - B. H. G., τ. I, σ. 169 καὶ τ. III, σ. 23.

37. Ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, ἄνδρας ἀξιολόγου παιδείας «ὄς Αἰγύπτιος ὑπάρχων τὸ γένος... καὶ συγγενῆς τῶν Θεοφίλου καὶ Κυρίλλου τῶν Ἀλεξανδρέων», ἐμόνασε στὸ Πηλοῦσιον ὄρος, βλ. H. Dehaye, ἔ. ἀ. σ. 441. Καὶ ἄλλος συνώνυμός του ἐμαρτύρησε στὴν Ἀφρική ἐπὶ Ζήνωνος καὶ Ὀνωρίου (474), βλ. Ν ι κ ο ὀ ἥ μ ο υ Συναξαριστής, ἐκδοσις Νικολαΐδου - Φιλαδελφῶς 1868, σελ. 439. Ὑπὲρ τοῦ πρώτου συνηγοροῦν ἡ μεγαλύτερη φήμη του ποὺ ἀποδεικνύεται καὶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐπιγραφῆς ἱερέως στὸ Deir-el-Medineh, ποὺ ἀναφέρει «τῆς ἁγίας ἐκκλησίας Ἰσίδωρος μάρτυρος» βλ. H. Dehaye, *Origines du culte des Martyrs*, Bruxelles 1933, δευτ. ἐκδόση, σ. 216 ὑποσημ. 5. Καὶ ἄλλος λύχνος μὲ ὅμοια ἐπιγραφὴ, βλ. G. L e f e b v r e, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d' Egypte*, Le Caire 1903, ἄρ. 732.

ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ³⁸	άρ. Εύρετηρ.	12021	πίν.	41α, 1
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ(Υ ΘΕ)ΟΔΩ(ΡΟ)C	»	»	12035	» 42α, 1 και
			12032	» 42β, 3
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ (ΔΗΜΗ)ΤΡΙΑΝΟC ³⁹	»	»	13654	» 41α, 6
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΦΙΛΗΜΩΝ ⁴⁰	»	»	12019	» 41α, 7
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΟΥCΤΟC ⁴¹	»	»	13656	» 41β, 2 και
			12029	» 42β, 5
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ (Φ)ΑΥCΤΟC ⁴²	»	»	12036	» 42α, 2
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΘΕΟΠΟΜΠΟC ⁴³	»	»	12037	» 42α, 5
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ CΕΡΓΙΟC ⁴⁴	»	»	12028	» 42β, 2

38. 24 ὄσιοι, μάρτυρες καὶ ἅγιοι ἔχουν τὸ ὄνομα αὐτό, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σπουδαιότεροι εἶναι ὁ Σ τ ρ α τ η λ ἄ τ η ς, βλ. Σ υ ν α ξ α ρ ι σ τ ῆ, ἔ. ἄ. σ. 445-I καὶ Β. Η. Γ., τ. II, σ. 277 - 279 καὶ ὁ Τ ῆ ρ ω ν. βλ. τὸ ἴδιο σ. 451, Β. Η. Γ., τ. II, σ. 281, καὶ σ. 462.

Ἄλλ' ὅμως μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ καὶ μὲ τὸν «Θεόδωρον τὸν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ μάρτυρα» ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ λύχνους αἰγυπτιακῆς προελεύσεως, βλ. Εὐ σ ἔ β ι ο ς. Ἐκκλησι. Ἱστορία, 13-7 - Delehayе, ἔ. ἄ. σ. 38 ἢ πρὸς τὸν Θεόδωρον τὸν «ἡγιασμένον» ποὺ ἦταν μαθητὴς τοῦ Παχωμίου καὶ ἀσκήτευσε στὴν Θηβαΐδα ἐπὶ Μεγάλου Κωνσταντίνου, βλ. στό ἴδιο, σ. 685-Β. Η. Γ., τ. III, σ. 74.

39. Τὸ τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ μᾶς σώζεται ἀναφέρει τὴν κατάληξη — τριανός, καὶ ἐπειδὴ μόνον ὁ ἅγιος Δημητριανός ἔχει τὴν κατάληξη αὐτὴ στὸν συναξαριστὴ τῆς Κων)λεως θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν μάρτυρα αὐτόν, ὄχι βέβαια τῆς Κύπρου βλ. Η. Delehayе, ἔ. ἄ. σ. 765-6 γιὰτὶ ἔζησε τὸν 9^ο - 10^ο αἰ., ἀλλὰ ἐκεῖνον ποὺ ἐορτάζεται στίς 6 Αὐγούστου, βλ. Β. Η. Γ. τ. III, σ. 23.

Ἡ ὑπόθεσις ὅτι πρόκειται γιὰ ἅγιο φερώνυμο μὲ τὴν μονὴ ΤΡΙΑΝΟΥ ποὺ ἀναφέρεται στὴν «Ὀπτασία τοῦ Κοσμά μοναχοῦ» βλ. Delehayе, ἔ. ἄ. σ. 113, 28 καὶ στὸν βίο τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, σ. 725, 56, δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθῆ γιὰτὶ δὲν ἀναφέρεται στὸν Συναξαριστὴ ἅγιος μὲ τὸ ὄνομα αὐτό. Φυσικὰ εἶναι πιθανὸν νὰ πρόκειται καὶ γιὰ τοπικοὺς ἅγιους.

40. Ἀναφέρονται 6 ἅγιοι μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα. Πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν «ἀπὸ Θηβῶν τῆς Αἰγύπτου, ἐπὶ τῆς βασιλείας Διοκλητιανοῦ...» μάρτυρα, βλ. Delehayе ἔ. ἄ. σ. 307 - Β. Η. Γ., τ. III, σ. 65.

41. Πρόκειται γιὰ μάρτυρα «ἐκ τῆς πόλεως Ρώμης» στρατιωτικόν, βλ. Delehayе, ἔ. ἄ. σ. 819.

42. Μάρτυρες «ἐπὶ τῆς βασιλείας Δεκίου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πόλει τῆς Αἰγύπτου» ποὺ ἦταν πρεσβύτερος, βλ. Delehayе, ἔ. ἄ. σ. 22.

43. Τὸ ὄνομα Θεόπομπος δὲν ἀναφέρεται στὸν Συναξαριστὴ, ἐνῶ ἀναφέρονται τρεῖς Θεόπεμπτοι, προφανῶς παραλλαγή αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος, βλ. Delehayе σ. 367, 450 καὶ 745. Β. Η. Γ. τ. II, σ. 295 καὶ Β. Η. Γ. τ. III, σ. 75.

44. Ἐπτά ἅγιοι ἀναφέρονται μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα. Ὁ γνωστότερος εἶναι ὁ «πριμικίριος τῆς σχολῆς τῶν γεντηλίων» ποὺ μαρτύρησε μαζὶ μὲ τὸν Βάκχο, βλ. Delehayе, ἔ. ἄ. σ. 115 - Β. Η. Γ., τ. II σ. 238, καὶ σ. 115. Σώζεται ἀκόμη ἡ ἐκκλησία τοῦ Abou Sarga δηλ. τοῦ ἁγ. Σεργίου στὸ Κάιρο, ποὺ χτίστηκε τὸν 4^ο ἢ 5^ο αἰ. στὸν τόπο ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν παράδοσι, κατοίκησε ἡ θεία οἰκογένεια, βλ. Simaika, ἔ. ἄ. σ. 1.

ΑΒΒΑ ΦΙΒΑΜΩΝ ΑΒΒΑ ΑΓΝΑΤΟ(Ν) ⁴⁵	άρ. Εύρετηρ.	12013	πίν. 39α, 4
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ (ΑΠΑ) ΠΛΑΤΩΝ ⁴⁶	»	»	12016 » 39β, 4
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ (ΑΠΑ) ΚΩΝΩΝ ⁴⁷	»	»	12026 » 41α, 5 και 12025 » 41β, 6
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ (Α)ΠΑ ΔΙΟΣ ⁴⁸	»	»	12023 » 41β, 7 και 12011 » πίν. 39α, 1
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΒΒΑ ΑΓΝΑΤΩΝ	»	»	12039 » 42α, 3 και 12013 » πίν. 39α, 4
ΑΒΒΑ ΟΝΟΥΦΡΙΟΣ ΑΝΑΧΩΡΙΤΗΣ ⁴⁹	»	»	12033 » 42α, 4
ΠΛΑΚΙΔΑΟΝ ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ⁵⁰	»	»	12012 » 39α, 5
Η ΑΓΙΑ ΑΜΜΑ ΧΡΗΣΤΙΝΑ ⁵¹	»	»	12017 » 39β, 1
Η ΑΓΙΑ ΑΜ(ΜΑ) ΙΟΥΛΙΤΤΑ ⁵²	»	»	12022 » 41α, 3
ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ⁵³	»	»	12038 » 42β, 1
ΤΑΚΑΠΗ ΤΙΡΗΝΗ ⁵⁴	»	»	12034 » 42α, 6

45. Ὁ ἅγιος αὐτὸς καθὼς καὶ ὁ Ἄγνατῶν δὲν ἀναφέρονται στὸν Συναξαριστὴ. Πρόκειται γιὰ τοπικοὺς ἁγίους, ποὺ ἦταν πολὺ γνωστοὶ στὴν Αἴγυπτο. Εἰδικὰ ὁ ἅγιος Φοιβάμων εἶχε καὶ δική του μονή. Βλ. Mirrit Boutros Ghali Bey, Note sur la découverte du Monastère de Φοιβάμων dans la Montagne Thébaine, le Caire, 1948 καὶ εἰκονίζεται σὲ τοιχογραφία τοῦ παρεκκλησίου XVII τοῦ Bawit ἔφιππος ἐνῶ τὸν στέφει ἄγγελος βλ. Ch. Diehl, Manuel d'Art Byzantin, Paris, 1925, τ. I, σ. 73, εἰκ. 23. Ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ σὲ ἐπιγραφὲς συχνά, βλ. M. G. Lefebvre, Inscriptions Chrétiennes du Musée du Caire, στὸ Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, τ. III, 1903, σ. 17 ἀρ. 28, 41.

46. Τρεῖς εἶναι οἱ συνώνυμοι ἅγιοι. Ὁ μεγαλομάρτυς ἐξ «Ἀγκύρας πόλεως χώρας τῶν Γαλατῶν» βλ. H. Delehayе, ἔ. ἀ. σ. 233,, φαίνεται ὅ σπουδαιότερος καὶ ἐμαρτύρησε ἐπὶ Μαξιμιανοῦ, Β.Η.Γ. τ. II, σελ. 210.

47. Μάρτυρας, ποὺ σάν ἐπάγγελμα εἶχε τὴν κηπουρική καὶ ἐξῆσε «κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Δεκίου τοῦ Βασιλέως, ἐκ Ναζαρετ τῆς Γαλιλαίας», βλ. H. Delehayе, ἔ. ἀ. σ. 511 - Β.Η.Γ., τ. II, σελ. 120, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι τρεῖς συνώνυμοι.

48. Βλ. σημείωση 37.

49. Ὄνομάζεται καὶ Αἰγύπτιος, τὸ δὲ «ἀναχωρητῆς» προέρχεται διότι «ἐξελθὼν τοῦ κοινοβουλίου ὤκησε τὴν ἔρημον, ἐπὶ ἐξήκοντα ἔτη ἄνθρωπον μὴ ἑωρακῶς» βλ. H. Delehayе, ἔ. ἀ. σ. 745-6, Β.Η.Γ. τ. III, σ. 155 - 158.

50. Τὸ ὄνομά του εἶναι Εὐστάθιος Πλακίδας καὶ ἐμαρτύρησε ἐπὶ Τραϊανοῦ βλ. H. Delehayе, ἔ. ἀ. σ. 60-61, Β.Η.Γ., τ. I, σ. 201.

51. Ἄγία, «ἐκ Τυρίων πόλεως» βλ. H. Delehayе, ἔ. ἀ. 839-40 - Β.Η.Γ., τ. I, σ. 106-107.

52. Μάρτυς ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, «ὀρμωμένη ἐξ Ἰκονίου» ποὺ θανατώθηκε στὴν Ταρσό τῆς Κιλικίας, βλ. H. Delehayе, ἔ. ἀ. σ. 821-2, Β.Η.Γ., τ. II, σ. 49, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλες τρεῖς συνώνυμες.

53. Ἦταν κόρη τοῦ Παφνουτίου τοῦ Αἰγυπτίου καὶ ἐπειδὴ ἐμόνασε σάν ἄνδρα πῆρε τὸ ὄνομα Σμάραγδος, βλ. H. Delehayе, ἔ. ἀ. σ. 77 καὶ 79, Β.Η.Γ., τ. I, σ. 191.

54. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὶς μάρτυρες Ἀγάπη καὶ Εἰρήνη ποὺ μαζί μὲ τὴν Χιο-

Στις επιγραφές αυτές παρατηρείται μία κάποια ποικιλία έκφρασεως. Τις περισσότερες φορές περιορίζονται στον ξναρθρο τίτλο του άγιου, π.χ. ό άγιος Δίος, ή και χωρίς τó άρθρο, πού δίνει άπλώς στο όνομα ένα προσδιοριστικό χαρακτήρα, π. χ. άγιος Μηνάς. Άλλοτε παραλείπεται και ό τίτλος του άγιου, π.χ. Εύφροσύνη, ή προστίθεται κάποιο επί πλέον στοιχείο του, π.χ. Πλακίδας Ευστάθιος, όπου σημειώνεται και τó ειδωλολατρικό του όνομα. Ό τίτλος του άγιου μπαίνει κατά κανόνα στην γενική, αλλά πολύ σπάνια τó όνομα ακολουθεί στην ίδια πτώση. Συνήθως μπαίνει στην όνομαστική π.χ. του Άγιου Θεόπομπος. Η εμφάνιση σε μερικές επιγραφές σωστής συντάξεως άποδεικνύει ότι δέν πρόκειται για καθιερωμένο λάθος. Θα μπορούσαμε νά υποθέσουμε ότι έγινε μεταγενέστερη μετασκευή στις μήτρες πού άρχικά άναφέρονταν άπλώς σε άγίους, για νά άποκτήση ή επιγραφή, με την χρήση μιάς γενικής κτητικής, ένα σαφή άφιερωματικό χαρακτήρα. Ίσως δέ ή άλλαγή αυτή νά έγινε μόνο στο πρώτο μέρος τής επιγραφής — του άγιου — πού συνήθως τοποθετείται χωριστά, στην μιά πλευρά του περιθωρίου, με διαχωριστικό όριο την λαβή. Η ύπαρξη όμως και άλλων επιγραφών με την ίδια ή άνάλογη σύνταξη⁵⁵ προδίδει ότι μάλλον πρόκειται για καθιερωμένο συντακτικό λάθος, πού ίσως όφείλεται σε κακή γνώση τής έλληνικής από τους άπλους τεχνίτες. Κάποτε πάλι προστίθεται στον τίτλο του άγιου και ό τίτλος του Άββά ή Άππά και στις γυναίκες Άμμα.

Ό τίτλος αυτός χρησιμοποιείται άποκλειστικά στην Αίγυπτο και είναι σημητικής προελεύσεως. Η ίδια ρίζα δίνει την λέξη ΑΠΑ στην σαϊτική διάλεκτο⁵⁶ και ΑΒΒΑ στην Μεμφιτική⁵⁷. Η λέξη αυτή στην καθημερινή της χρήση άντιστοιχεί με την έκφραση «πάτερ» πού ήταν και είναι προσφώνηση για κάθε ιερωμένο. Χρησιμοποιείται, όπως μās άποδεικνύουν επιτύμβιες επιγραφές⁵⁸, σαν τίτλος τιμητικός τόσο για άγίους και μάρτυρες, όσο

νία έμαρτύρησαν στην Θεσσαλονίκη στα χρόνια του Μαξιμιανού, βλ. H. Delehayε, έ. ά. σ. 605-6 - B.H.G. τ. I, σ. 10. Πάντως άπεικόνιση τής Ειρήνης σώζεται στις τοιχογραφίες του τρούλλου του El-Bagawát.

55. Βλ. επιγραφή ιερέως στο Deir-el-Medineh «τής άγίας εκκλησίας Ίσίδωρος μάρτυρος». Βλ. άνωτέρω, ύποσημείωση 37.

56. Οί γραφές μεταφράστηκαν στις 5 κυριότερες διαλέκτους τής Κοπτικής γλώσσας: την Σαϊτική, του Achmin, του Fayoum, την Μεμφιτική και την Βοχαϊρική. Η πρώτη και ή τελευταία είναι οι πιο διαδεδομένες, βλ. S i m a i k a, έ. ά., σ. XII.

57. Αυτή ή δεύτερη μορφή πέρασε στα έλληνικά και στις λατινικές γλώσσες. Η πρώτη μορφή παρέμεινε μόνον στους κόπτες, και μάλιστα στην γλώσσα τής εκκλησίας τους, και μετεφέρθη στα Άραβικά ως Abu.

58. F. Cabrol - H. Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, Paris 1928, τ. I, 2, σ. 2495-2500 και τ. I, I, σ. 1306.

καί γιά λαϊκοὺς μεγάλης ἐκτιμήσεως. Ὁ ὄρος AMA εἶναι τὸ θηλυκὸ τοῦ ΑΠΑ καὶ ἀποδίδεται σὲ γυναῖκες ποὺ ἔχαιραν ἰδιαίτερου σεβασμοῦ ἢ ἦσαν μοναχές. Σημαίνει «μητέρα» καὶ στὴν θηβαϊκὴ διάλεκτο γράφεται AMA ἐνῶ στὴν μεμφιτικὴ ΑΜΜΑ⁵⁹. Φυσικὰ ἢ προσφώνηση αὐτὴ χρησιμοποιοεῖται καὶ γιά γυναῖκες ποὺ πῆραν τὸν τίτλο τῆς ἀγίας.

Τὰ γράμματα εἶναι κεφαλαῖα πάντα, ἀλλὰ παρουσιάζουν συχνὰ ἰδιομορφίες, π.χ. στὸν λύχνο τοῦ πίνακα 42 α γράφει ΤΟΛ ἀντὶ ΤΟΝ καὶ στὸ λύχνο τοῦ πίνακα 39 α ὀλόκληρες λέξεις, — ΑΒΒΑ ΑΓΝΑΤΟΝ — ἔχουν γραφεῖ ἀντίστροφα ἀπὸ δεξιὰ πρὸς ἀριστερά. Καὶ αὐτὲς τὶς μικρὲς ἀβλεψίες θὰ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε στοὺς κατασκευαστὲς μητρῶν καὶ στὴν εὐτελεῖ ἀξία τῶν λύχνων ποὺ δὲν θὰ ἀπαιτοῦσαν ἰδιαίτερη προσοχή, ἰδίως στὶς ἐπιγραφές, ἀφοῦ τὸ ἀγοραστικὸ κοινὸ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον θὰ ἦταν ἀναλφάβητο.

Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀγίους ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφές μας ἀπαντῶνται μερικὲς φορὲς καὶ σὲ ἄλλους δημοσιευμένους λύχνους τοῦ ἴδιου τύπου. Ἀπὸ αὐτοὺς συχνότερα συναντοῦμε τοὺς ἀγίους: Σέργιο⁶⁰, Μιχαήλ⁶¹, μὲ τὴν ἐπιγραφή ΑΓΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΜΙΧΑΗΛ⁶², Μηνᾶ⁶³, ἀγία ἄμμα Χρυστίνα⁶⁴, ἀββὰ Θεόδωρος⁶⁵, ἀββὰ Ἰσίδωρος⁶⁶, ἀββὰ Θεόπομπος, ἀββὰ Ἰουστός καὶ ἀββὰ Δίος⁶⁷.

Οἱ περισσότεροι εἶναι τοπικοὶ μάρτυρες ποὺ ἢ λατρεία τους πῆρε

59. Βλ. σημ. 56 καὶ βλ. Zoega, Catalogus codicorum copticorum. Ρώμη, 1810, σ. 91, γραμμὴ 14 (δὲν ἔχει ἐλεγχθῆ).

60. Σὲ λύχνο τοῦ Μουσείου τοῦ Tübingen μὲ ἐπιγραφή τοῦ ΑΒΑ СЕРΓΙΟΥ, βλ. K optische Kunst-Christentum am Nil, 3. Mai - 15 August 1963, Villa Hügel, Essen, σ. 287, ἀρ. 216 καὶ L'art Copte, Petit Palais, 17 Juin - 15 Septembre, 1964, σ. 139 ἀρ. 136, ὅπου ὁμως μεταγράφεται ὡς ΑΠΑ καὶ ὄχι ὡς ΑΒΑ.

61. Σὲ λύχνο ἀπὸ τὸ Kom-Ombo, βλ. Cabrol - Leclercq, ἔ. ἀ. τ. VIII, 2 σ. 1182, ἀρ. 1125 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

62. Σὲ λύχνο ἀπ' τὸ Keneh, βλ. Cabrol - Leclercq, ἔ. ἀ. σ. 1182, ἀρ. 44 - O. Wulff, Altchristliche Mittelalterliche und Byzantinische Bildwerke, Berlin, 1909, ἀρ. 1283.

63. Μὲ τὴν ἐπιγραφή ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΠΑ ΜΗΝΑ βλ. G. M. Tournet, Quelques lampes chrétiennes du Cabinet de France, Revue Archéologique 1884, σελ. 203. ἀρ. 15.

64. Σὲ λύχνο τοῦ Μουσείου τῆς Leyde, βλ. Cabrol - Leclercq, ἔ. ἀ. σ. 1182, ἀρ. 1126.

65. Tournet, ἔ. ἀ. σ. 1108, ἀρ. 43.

66. Σὲ λύχνους ἀπὸ τὴν Ἐλεφαντίνη, βλ. Cabrol - Leclercq, ἔ. ἀ. σ. 1108 ἀρ. 43.

67. Σὲ λύχνους ἀπὸ τὸ Keneh καὶ τὸ Louqsor. Ἄγιοι ὅπως ὁ Φοιβάμων δὲν ἀναφέρονται σὲ μεταγενέστερα συναξάρια. Μερικοὶ μάλιστα διατηροῦνται μέχρι σήμερα στὴν κοπτικὴ λατρεία, ὅπως ὁ Φιλήμων κι ὁ Μηνᾶς.

γενικότερο ἢ καὶ τοπικὸ χαρακτηριστῆρα. Ἀπὸ τὶς πηγές οἱ πληροφορίες ποὺ συγκεντρώνονται γιὰ τὴν λατρεία αὐτῆ εἶναι πολὺ λίγες⁶⁸.

Μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς, ὅπως τὸν Ἰσίδωρο, τὸν Δίο, τὸν Φαῦστο, τὸν Θεόδωρο τοὺς ἀναφέρει ὁ Εὐγένιος⁶⁹. Οἱ προσκυνητὲς μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὑπῆρχαν τάφοι-προσκυνήματα μερικῶν ἁγίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Φαῦστου⁷⁰. Πλουσιώτερο σὲ εἰδήσεις εἶναι τὸ «καλανδάριον τῆς Ὁξυρύγχου» ἀπ' ὅπου μαθαίνουμε γιὰ τὶς ἐκκλησίες καὶ τὴν θρησκευτικὴ ζωὴ τῆς Ἀλεξάνδρειας γύρω στὰ 536⁷¹. Στὸν πίνακα τῶν ἁγίων ποὺ τοὺς ἀφιερώθηκαν ἐκκλησίες, ἀναφέρονται ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ οἱ ἅγιοι Ἰουστος, Μηνᾶς, Θεόδωρος, Φοιβάμων, ποὺ στὴν ἐκκλησία του ἐορτάζονταν καὶ οἱ δύο προηγούμενοι ἅγιοι. Ἔτσι, μετὰ τὰ κείμενα οἱ ἐπιγραφὲς τῶν λυχναριῶν εἶναι ἡ πλουσιώτερη πηγὴ πληροφοριῶν τόσο γιὰ τοὺς ἁγίους ποὺ λατρεύονταν στὴν Αἴγυπτο, ὅσο καὶ γιὰ τὸν τρόπο λατρείας τους.

Στοὺς ἁγίους αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τοὺς παρακάτω ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἄλλους δημοσιευμένους λύχνους: ΑΒΒΑ ΙΩΣΗΦ ΕΠΙΣΚΟ-(ΠΟΣ)⁷², ΑΒΒΑ ΔΟΥΣΙΟΣ, ΑΒΒΑ - ΑΡCENΙΟΣ ΜΑΡΤΥΡΕC⁷³, ΙΟΥΔΑC - ΙΑΚΩ-ΒΟC ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ⁷⁴ ΠΟΛΥΟΚΤΟC, προφανῶς Πολύευκτος⁷⁵, ΚΑΛΛΙΝΙΚΟC καὶ ΜΕΡΚΟΥΡΙΟC⁷⁶, ΚΟCΜΑC⁷⁷ καὶ τέλος ἡ ἐπιγραφή τῶν ΤΡΙΩΝ ΑΓΙΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ⁷⁸.

Οἱ παρακλητικὲς ἐπιγραφὲς εἶναι οἱ λιγότερες, ἀλλὰ ὄχι καὶ οἱ συντομότερες. Στὰ λυχνάρια μας συναντοῦμε τὶς παρακάτω :

68. Πληροφορίες γιὰ τὴν δημοτικότητά τους, μᾶς δίνει ὁ J. Dogesse, Recherches d'archéologie copte : les monastères de la Moyenne Egypte, C.R.A.I., 1952, σ. 390 - 395, ἀναφέροντας πολλὰ μοναστήρια ἀφιερωμένα σὲ τοπικοὺς ἁγίους.

69. Βλ. Delehay e, Les origines, ἔ. ἄ. σ. 216-217.

70. Βλ. Delehay e, Les origines, ἔ. ἄ. σ. 219 ὑποσ. 5, «Ubi enim requiescit sanctus Athanasius, sanctus Faustus...».

71. Βλ. Grenfell - Hunt, The Oxyrynchus Papyri, μέρος XI, ἀρ. 1357, σ. 19-43, ἀναδημοσιευμένο στὰ Analecta Bollandiana, τ. XIII, σ. 83-89.

72. Wulff, ἔ. ἄ. σ. 255, ἀρ. 1299.

73. H. Munier, Une lampe chrétienne de Karnak, Annales du Service des antiquités de l'Égypte, 1918, τ. XVII, σ. 160-2.

74. Βλ. Cabrol - Leclercq ἔ. ἄ. τ. VIII, 2 σ. 1182, ἀρ. 1124.

75. Σὲ λύχνο ἀπὸ τὴν Κόπτο, βλ. Cabrol - Leclercq, ἔ. ἄ. ἀρ. 1115.

76. Σὲ λύχνο ἀπ' τὸ Keneh καὶ τὸ Louqsor, βλ. Cabrol - Leclercq, ἔ. ἄ. σ. 1108, ἀρ. 46, 42, Wulff, ἔ. ἄ. σ. 254, ἀρ. 1281, 1290, 1285.

77. Βλ. Wulff, ἔ. ἄ. ἀρ. 1291 σ. 255.

78. Βλ. Cabrol - Leclercq, ἔ. ἄ. ἀρ. 49 καὶ Wulff, ἔ. ἄ. σ. 256, ἀρ. 1300.

ΘΕΕ ΠΑΤΗΡ (ΠΑΝ)ΤΟΚΡΑΤΩΡ	ἀρ. Εὔρετ. 12018 πιν. 39β, 3
ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΙ	» » 13655 » 41β, 5
ΚΥΡΙΕ Ο ΘΕΟΣ	» » 12030 » 42β, 7
ΙC ΦΩC (C)ΩCΩΝ	» » 12020 » 41α, 2
Η ΑΓΙΑ ΚΑΙ ΟΜΟΟΥCΙΟC ΤΡΙΑΔΟC ΑΜΗΝ	» » 13657 » 39α, 3 καὶ πιν. 40
Η ΑΓΙΑ ΤΡΙΑC	» » 12040 » 42α, 7
ΔΟΞΑΤΙ ΚΑΙ ΤΟ ΦΩC ⁷⁹	» » 12014 » 39β, 5
ΔΟΞΑ ΤΕ ΚΑΙ ΑΙΗΝΕCΙ (προφανῶς ΑΙΝΟΙ)	» » 12024 » 41β, 4

Ἡ κλητική στήν ὁποία ἔχουν διατυπωθῆ οἱ τρεῖς πρῶτες τοὺς δίνει χαρακτήρα προσφωνήσεως. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ σχετικὰ σωστή τους σύνταξη, κάτι πού δὲν εἶναι συνηθισμένο στὶς προηγούμενες ἐπιγραφές. Οἱ προσφωνήσεις αὐτές, σὲ τόνο δεήσεως, ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Θεό — οἱ τρεῖς πρῶτες — πρὸς τὸν Ἰησοῦ — ἡ ἀμέσως ἐπόμενη — ἡ ἀκόμη καὶ πρὸς τὴν Ἁγία Τριάδα, ἐνῶ οἱ δύο τελευταῖες ἔχουν μᾶλλον ὕμνολογικὸ χαρακτήρα. Ἡ σύνταξη στὶς περισσότερες τοὺς προσδίνει χαρακτήρα γεμάτης σεβασμὸ ἐπικλήσεως, χωρὶς ὅμως τὸν ἀφιερωματικὸ τόνον τῆς προηγούμενης ομάδας.

Οἱ ἐπιγραφές αὐτές παρουσιάζουν ἀξιόλογη ποικιλία πού ἐνισχύεται ἀπὸ τὶς ἄλλες γνωστές ⁸⁰.

ΕΓΩ ΕΙΜΙ ΤΟ ΦΩC ΚΑΙ (ΖΩΗ)C ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ
 Ι (Η)CΟΥC CΩΤΕΜ ΜΟΙ, (προφανῶς: Ἰησοῦ σῶτερ μοι)
 ΥἚ ΘΥ ΕΛΕΗCΟΝ ΗΜΑC (υἱὲ Θεοῦ ἐλέησον ἡμᾶς)
 ΦΩC ΕΚ ΦΩΤΟC
 ΕΙΡΗΝΗ ΔΟC ΗΜΙΝ
 ΣΤΑΥΡΟC ΑΕ(Ι) ΝΙCΑ (Νικᾶ)

Ἐνα ἀπὸ τὰ κυριότερα προβλήματα πού δημιουργεῖ ἡ μελέτη αὐτοῦ τοῦ τύπου τῶν λύχνων εἶναι ἡ χρῆση τους, πού δὲν φαίνεται νὰ εἶναι συνηθισμένη. Προορισμὸς τῶν λύχνων ἦταν κυρίως ὁ φωτισμὸς κλειστῶν χώρων ⁸¹ γενικὰ καὶ τοὺς χρησιμοποιοῦσαν τόσο στὰ σπίτια, ὅσο καὶ σὲ δημόσια κτήρια κατὰ τὴν διάρκεια μεγάλων ἐορτῶν. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὅμως συναντοῦμε καὶ μιὰν ἄλλη χρῆση τους πού δὲν ἐξυπηρετοῦσε πρακτικὸς σκοπὸς. Χρησιμοποιοῦνται σὰν ταφικὰ κτερίσματα καὶ σὰν ἀφιερῶματα σὲ ναοὺς, ὅπου φρόντιζαν νὰ τοὺς διατηροῦν ἀναμμένους

79. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὴν φράση «δόξα σοι τῷ δεῖξαντι τὸ φῶς» κολοβωμένη ἀπὸ ἄγνοια ἢ ἔλλειψη χώρου.

80. Βλ. Cabrol - Leclercq, ἔ. ἀ. σ. 1108. Wulff, ἔ. ἀ. σ. 256, ἀρ. 1303.

81. Ὁ λύχνος ἐπεκράτησε ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα φωτιστικὰ μέσα - πυρσό, κεριὰ, δάδες - κυρίως ἐπειδὴ ἦταν κατάλληλος γιὰ φωτισμὸ κλειστῶν χώρων.

ὄλη τὴν ἡμέρα⁸². Ἡ συνήθεια αὐτὴ υἰοθετήθηκε ἀπὸ τοὺς χριστιανούς στὴν ἀρχὴ στὶς κατακόμβες καὶ στοὺς τάφους⁸³, ἀργότερα καὶ στοὺς ναοὺς ὅπου συνδυάζουν τὸν πρακτικὸ μὲ τὸν ἀφιερωματικὸ χαρακτήρα. Ἡ διατύπωση τῶν ἐπιγραφῶν κατατάσσει στὴν κατηγορία τῶν ἀφιερωματικῶν τὴν ὁμάδα ποὺ ἐξετάζουμε. Κατὰ μία ἄποψη⁸⁴ μάλιστα προορισμὸς τοὺς ἦταν νὰ τοὺς κρατοῦν τὴν ὥρα ποὺ προσεύχονταν στὸν φερώνυμο ἅγιο ἢ κατὰ τὴν διάρκειά τελετῆς ἢ λιτανείας πρὸς τιμὴν του, ὅπως σήμερα κρατοῦν κεριά. Ἄφου ἔκαιγαν λίγο πρὸς τιμὴν τῶν ἁγίων, τοὺς φύλαγαν μαζὶ μὲ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ λαδιοῦ τους, σὰν ἓνα εἶδος «εὐλογίας»⁸⁵. Ἐπίστευαν, ὅπως καὶ σήμερα σὲ μερικὰ μέρη⁸⁶, στὶς θεραπευτικὲς ιδιότητες ποὺ ἀποκοτοῦσε τὸ λάδι αὐτὸ (oleum infirmitatum), καὶ τὴν πίστη τους αὐτὴ ἐνίσχυε ἢ ἐκκλησία. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει⁸⁷ «Καὶ γὰρ ἡ τράπεζα αὕτη (πρόκειται γιὰ τὴν Ἁγία Τράπεζα) πολλῶν τιμιωτέρα καὶ ἡδίων, καὶ ἡ λυχνία τῆς λυχνίας... Καὶ ἴσασιν ὅσοι μετὰ πίστεως καὶ εὐκαιρῶς ἐλαίῳ χρῆσάμενοι νοσήματα ἔλυσαν», ἀναγνωρίζοντας ἔτσι τὶς θεραπευτικὲς ιδιότητες λαδιοῦ ἀπὸ ἁγιασμένο λύχνο. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγὲς γνωρίζουμε τὴν παλιὰ αὐτὴν δοξασία γιὰ τὸ λάδι⁸⁸, ποὺ ἐξ αἰτίας τῶν θεραπευτικῶν του αὐτῶν ιδιοτήτων τὸ ὀνόμαζαν Ἁγίον ἔλαιον ἢ ἔλαιον ἀγαλλιᾶσεως καὶ κατὰ συγκοπὴν ἀγαλιέλαιον ἢ καὶ γαλιλαῖον⁸⁹. Τὸ λάδι αὐτό, ποὺ ἐρχόταν στὴν Αἴγυπτο κυρίως ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, πίστευαν ὅτι εἶχε ἐκτὸς τῶν ἱαματικῶν καὶ ιδιότητες βοηθητικὲς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς εἰδωλολατρείας, τῆς μαγείας, τῶν διαβολικῶν ἐπεμβάσεων καὶ γενικὰ συνέβαλλε ἀποτελεσματικὰ στὴν θεραπεία σώματος καὶ ψυχῆς⁹⁰. Θεραπευτικὲς ιδιότητες διεισήγαγε τὸ λάδι τῶν λύχνων καὶ στὴν ἰσλαμικὴ θρησκεία, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ὀνομασία του «λάδι τῆς ἀρρώστιας» σὲ μερικὲς περιπτώσεις⁹¹. Οἱ λύχνοι λοιπὸν αὐτῆς τῆς ὁμάδος φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο σὲ ναοὺς, ἱερὰ καὶ γενικῶς

82. Βλ. λύχνον Καλλιμάχου στὸ ἱερὸ τῆς Πολιάδος Ἀθηνῶν, βλ. Πausanias I, 26, 86 καὶ Toutain, ἔ. ἀ. τ. III σ. 1337.

83. A.L. Delattre: Les lampes antiques σελ. 25 κ.έ.

84. Βλ. CebroI - Leclercq, ἔ. ἀ. τ. VIII, 2, σ. 1180.

85. Βλ. Delehayе, Les origines ἔ. ἀ. σ. 221.

86. Σήμερα π.χ. συλλέγεται τὸ λάδι ἀπὸ τὸ καντήλι ποὺ καίει ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας στὴν Τήνο, γιὰ τὶς θεραπευτικὲς του ιδιότητες. Ἀνάλογη χρῆση στοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους βλ. M. Chatzidakis, A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, C. A. τ. XIX, 1969, σ. 128.

87. Βλ. Migne, P. G. τ. 57, 384. Ὁμιλίαι εἰς Ματθαῖον, XXXII, 6.

88. Βλ. CebroI - Leclercq, ἔ. ἀ. τ. VI 2 σ. 2791 σημ. 2.

89. Βλ. A. Butler, The ancient coptic Churches of Egypt, Oxford 1884, τ. II, σ. 330.

90. Βλ. Butler, ἔ. ἀ. σ. 336.

91. Βλ. Butler, ἔ. ἀ. σ. 326.

σὲ λατρευτικούς χώρους, μὲ ιδιαίτερο προορισμὸ τὴν «παραγωγὴ» λαδιοῦ ἐξαιρετικῶν ιδιοτήτων.

Γεννιέται τὴν τὸ ἐρώτημα: χρῆση αὐτῶν τῶν λύχνων γινόταν σὲ ὄλους τοὺς ναοὺς ἢ μόνον σὲ ἱερά καὶ ναοὺς ἁγίων ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφές τους; Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἁγίους τῶν ἐπιγραφῶν τῆς πρώτης ὁμάδος εἶναι ιδιαίτερα δημοφιλεῖς, ὥστε τοὺς ἔχουν ἀφιερῶσει ναοὺς, ἱερά, ὅπως ὁ ἅγιος Μηνᾶς, μονές, ὅπως ὁ ἅγιος Φοιβάμων ἢ ἀκόμη καὶ πόλεις, ποὺ πήραν τὸ ὄνομά τους, ὅπως ὁ ἅγιος Σέργιος⁹². Ἄλλοι ὁμως μνημονεύονται μόνο στὸν Συναξαριστὴ ἢ ἀρκοῦνται σὲ μιὰ ἀπεικόνιση μέσα στὸ ναὸ ἐνὸς ἄλλου ἁγίου. Ἴσως οἱ λύχνοι, ποὺ στὶς ἐπιγραφές τους ἀναφέρονται ἅγιοι ιδιαίτερα δημοφιλεῖς θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ δικά τους ἱερά, ἂν ὑπῆρχαν, ἐνῶ τοὺς ἄλλους θὰ τοὺς χρησιμοποιοῦσαν στὴ διάρκεια τελετῶν πρὸς τιμὴν τοῦ φερωνύμου ἁγίου τους. Οἱ λύχνοι τῆς δευτέρας ὁμάδος ἐπιγραφῶν θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκαν σὲ ναοὺς ἀφιερωμένους στὸν Χριστὸ ἢ κατὰ τὴν διάρκεια ἑορτῶν καὶ λατρείας του.

Ἡ ἀκριβὴς τοπογραφικὴ τοποθέτηση τοῦ ἐργαστηρίου ἢ τῶν ἐργαστηρίων παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ τύπου τῶν λύχνων, εἶναι δύσκολη ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλη περίπτωση ποὺ δὲν βασίζεται ἀποκλειστικὰ σὲ ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ ἀνάγκες κατασκευῆς πηλίνων λύχνων, ποὺ ἢ πολλαπλὴ τους χρῆση⁹³ καὶ τὸ εὐθραυστο ὑλικό τους⁹⁴ ἀπαιτοῦσε παραγωγὴ μεγάλου ἀριθμοῦ, ἐπέβαλαν τὴν δημιουργία βιοτεχνιῶν καὶ ἐργαστηρίων σὲ μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα⁹⁵, ποὺ πολλὲς φορὲς μάλιστα χρησιμοποιοῦν σήματα διακρίσεως⁹⁶. Σὲ ἄλλες ὁμως περιπτώσεις μεγάλο μέρος τῶν τοπικῶν ἀναγκῶν μιᾶς περιοχῆς ἱκανοποιεῖται ἀπὸ εἰσαγωγές, ἐνῶ παράλληλα δημιουργοῦνται καὶ τοπικὰ μικρὰ ἐργαστήρια⁹⁷ ὅπου ἀντιγράφουν τὰ προϊόντα ποὺ εἰσάγονται⁹⁸. Ἔτσι ἐκτὸς τῶν σημάτων τῶν ἐργα-

92. Βλ. *Real Encyclopedie*, στὴν λέξη Σεργιούπολις (1960).

93. Στὴ Ρώμη ἐπικρατοῦσε ἡ συνήθεια νὰ ἀνταλλάσσουν λύχνους σὰν ἀναμνηστικὰ δῶρα σὲ ὀρισμένες γιορτές, εἰδικότερα στὰ Σατουρνάλια, καὶ ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀνήκει σὲ προϊόντα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν συνήθειαν αὐτή, ὅπως εἶναι γνωστὸ.

94. Ἀκριβῶς αὐτὴ τους τὴν ιδιότητα νὰ μὴν ἔχουν μακροχρόνια χρῆση θεωροῦν οἱ ἀρχαιολόγοι πολὺτιμη, γιατί ἔτσι δημιουργοῦνται συνεχῶς νέοι τύποι, ποὺ ἢ μικρὴ τους διάρκεια ἐπιτρέπει συνήθως ἀσφαλῆ χρονολόγηση.

95. Κέντρα παραγωγῆς ἀλλὰ καὶ ἐξαγωγικὰ θεωροῦνται ἡ Κόρινθος, ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἢ Ἐφεσος.

96. Τὰ σήματα αὐτὰ ἔχουν κατὰ κανόνα οἱ ρωμαϊκοὶ λύχνοι, ἐνῶ οἱ Χριστιανικοὶ τὰ χρησιμοποιοῦν περιορισμένα στὴν ἀρχή, καὶ στὸ τέλος καθόλου.

97. Τὸ μέγεθος αὐτῶν τῶν ἐργαστηρίων δὲν συμβαδίζει πάντοτε μὲ τὴν παραγωγὴ τους. Μικροὶ φουρνοὶ ὅπως αὐτοὶ τοῦ Djebel Oust μποροῦν νὰ ψήσουν 50 λύχνους κάθε φορὰ ἔτσι ποὺ ἡ παραγωγὴ τους σὲ ἕνα χρόνον νὰ ξεπερνᾷ τὶς 10.000.

98. Βλ. *Miltner*, ἔ. ἄ. σ. 47.

στηρίων, πού στη δική μας περίπτωση δὲν ὑπάρχουν, ὁ πηλὸς εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια στοιχεῖα γιὰ τὸν προσδιορισμὸ μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια τοῦ τόπου παραγωγῆς⁹⁹. Τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πηλοῦ τῶν λύχνων μας παρουσιάζουν ἔντονες ὁμοιότητες μὲ τὸν πηλὸ τῆς περιοχῆς τοῦ Φαγιούμ, ἀλλὰ φυσικὰ μόνον ἐργαστηριακὲς ἀναλύσεις θὰ μπορούσαν νὰ τὸ ἀποδείξουν μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα.

Ἐνα ἄλλο κριτήριον, τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὸ σύνολό τους, μᾶς δίνουν μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια σὰν τόπο παραγωγῆς τὴν Αἴγυπτον, μιὰ καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ δείγματα πού γνωρίζουμε ἔχουν βρεθῆ ἐκεῖ, καὶ εἰδικώτερα στὸ Καρνάκ, στὶς Θήβες, στὸ Κόμ-᾽Ομπό, στὴν Κόπτον, στὴν Ἐλεφαντίνην, στὸ Λουξορ, στὸ Κένεχ καὶ στὸ Ἄχμίν¹⁰⁰. Ἡ ἔλλειψη ἀναλόγων λύχνων ἐκτὸς Αἰγύπτου φανερῶνει ὅτι δὲν ἔγιναν κἄν ἀντίγραφα τους σὲ ἄλλες χριστιανικὲς περιοχὲς, ὅπως συνέβη μὲ τοὺς λύχνους τῆς Β.Δ. Ἀφρικῆς. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιγραφὲς πού ἀναφέρονται σὲ ἁγίους εἶναι σχετικὰ διαφωτιστικὲς. Μεταξὺ τῶν 27 ἁγίων πού ἀναγράφονται στοὺς λύχνους πού ἔχουν περιέλθει μέχρι τώρα σὲ γνώση μας, οἱ 10 εἶναι ἅγιοι πού ἔζησαν καὶ ἐμαρτύρησαν στὴν Αἴγυπτον¹⁰¹, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι προέρχονται ἀπὸ γειτονικὲς περιοχὲς ὅπως τὰ Ἱεροσόλυμα, ἡ Συρία, ἡ Τύρος καὶ ἐλάχιστοι εἶναι οἱ πῶ ἀπομακρυσμένοι. Τὸ ὑψηλὸ λοιπὸν ποσοστὸ αἰγυπτιακῆς καταγωγῆς ἁγίων συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς προελεύσεως τῶν λύχνων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον. Τὸ γεγονὸς μάλιστα τῆς χρήσεως τῶν ὄρων ΑΠΑ τῆς Σαΐτικῆς καὶ ABBA ἢ ΑΜΜΑ τῆς Μεμφιτικῆς διαλέκτου, ἐντοπίζουσι τὰ ἐργαστήρια στὴν Κάτω Αἴγυπτον.

Ἀνακεφαλαιώνοντας λοιπὸν τὰ συμπεράσματά μας πού ἀναφέρονται στὴν ὁμοιότητα τοῦ πηλοῦ πρὸς αὐτὸν τοῦ Φαγιούμ, στὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα καὶ στὴν καταγωγή τῶν ἁγίων, πού ἀναγράφονται στὶς ἐπιγραφὲς καταλήγουσι μὲ τὸ συμπέρασμα ὅτι χώρα προελεύσεως τῶν λύχνων εἶναι ἡ Αἴγυπτος, καὶ μάλιστα ἡ Κάτω Αἴγυπτος.

Τὸ θέμα τῆς χρονολογήσεως παρουσιάζει ἐπίσης δυσχέρειες στὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸ. Ἦδη μεταξὺ τῶν παλαιότερων μελετητῶν ὑπῆρξαν διαφορὲς γνώμῶν. Ὁ Wulff¹⁰² τοὺς τοποθετεῖ στὸν 6ο - 7ον αἰῶνα, ἐνῶ

99. Διαχωρισμὸς σὲ τύπους βάσει τοῦ σχήματος ἢ τῆς διακοσμῆσεως μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ στὴν χρονολόγησιν, ἀλλὰ ὄχι καὶ στὸν τόπον προελεύσεως, ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ πολυάρθρα ἐπιτυχημένα ἢ μὴ ἀντίγραφα εἰσαγωγῶν.

100. Βλ. Cabrol - Leclercq ἔ. ἀ. τ. VIII, 2 σελ. 1180 κ.έ.

101. Αὐτοὶ εἶναι οἱ ἅγιοι Μηνᾶς, Ἰσίδωρος, Θεόδωρος, Φιλήμων, Φαῦστος, Ὀνούφριος, Εὐφροσύνη, Φοιβάμων, Ἄγνατῶν. Γιὰ τοὺς δύο τελευταίους δὲν ἔχομε βιογραφικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ τοπικοὺς ἁγίους.

102. Βλ. Wulff, σ. 256.

ὁ P. Graindor¹⁰³ θεωρεῖ ἕναν ἀνάλογο λύχνο πρῶιότερο. Τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν στοιχείων ποὺ μᾶς δίνουν οἱ ἴδιοι οἱ λύχνοι, ἂν καὶ ὄχι ἀπόλυτα σαφῆ, εἶναι τὰ περισσότερα ἀσφαλῆ. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν λύχνων μᾶς βοηθεῖ μόνον στὴν περίπτωση τῶν ἀμυγδαλόσχημων¹⁰⁴ ποὺ ἔχουν δεχτὴ ἐπίδραση στὴν διαμόρφωσή τους ἀπὸ μικρασιατικούς τύπους λύχνων τοῦ 5ου αἰώνα. Τὰ θέματα τῶν κοσμημάτων κι' ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς των δὲν ἀποτελοῦν δυστυχῶς ἐνδείξεις, γιατί καλύπτουν χρονικὲς περιόδους πολὺ μεγάλες, ὥστε νὰ συνδεθοῦν μὲ ἀσφάλεια πρὸς τὰ στενὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ἐπικρατήσεως ἐνὸς τύπου λύχνων.

Οἱ ἐπιγραφὲς μὲ τὴν ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνιση, τὸ σχῆμα καὶ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων δὲν δίνουν ἀσφαλῆ στοιχεῖα, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενό τους, καὶ μάλιστα τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄγιοι ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὲς ἔζησαν ἀπὸ τὸν 2ο μέχρι τὸν 5ον αἰώνα καὶ φυσικὰ ἢ λατρεία τους θὰ πρέπει νὰ ἄρχισε ἄρκετὰ χρόνια μετὰ τὸν θάνατό τους¹⁰⁵, προσφέρουν σίγουρο *terminus post quem* τοῦ 5ου αἰώνα γιὰ τὸν τύπο.

Ὁ ἔντονος ἰσλαμικὸς φανατισμός, ποὺ ἀκολούθησε τὴν Ἀραβικὴ κατάκτηση τῆς χώρας, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐπέτρεψε τὴν συνέχιση τῆς παραγωγῆς ἀντικειμένων σαφεστάτης λατρευτικῆς χρήσεως, ὅπως αὐτοὶ οἱ λύχνοι, καὶ ἔτσι θὰ πρέπει νὰ ταυτίσουμε, σχεδὸν μὲ ἀσφάλεια, τὴν κατάληψη τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τὸ Ἰσλάμ (μέσα 7ου αἰώνα) μὲ τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ τύπου.

Τελειώνοντας ἀνακεφαλαίωουμε : πρόκειται γιὰ ἕνα τύπο ἐνεπίγραφων κοπτικῶν λύχνων, μὲ τρεῖς παραλλαγὲς στὸ σχῆμα, ἀλλὰ μιὰ καὶ μόνη μορφή διακοσμῆσεως. Τὰ ἐργαστήρια παραγωγῆς τους, μὲ βάση τὰ ἀνασκαφικὰ καὶ γλωσσικὰ δεδομένα, τοποθετοῦνται στὴν Κάτω Αἰγύπτο. Ἡ χρῆση τους ἦταν λατρευτικὴ καὶ πιθανὸν νὰ εἶχε σχέση μὲ τὶς «εὐλογίες» καὶ τὶς θεραπευτικὲς ιδιότητες τοῦ λαδιοῦ στοὺς λύχνους - ἀφιερώματα. Χρονικὰ ὁ προσδιορισμός τους δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφής· θὰ πρέπει ἴσως ἀρχὴ τοῦ τύπου νὰ θεωρηθοῦν οἱ πρῶτες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰῶνος καὶ τέλος του, ἢ Ἀραβικὴ κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου (641), χρονολόγησι ποὺ πρῶτος ὁ Wulff πρότεινε¹⁰⁶.

ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΔΟΥ - ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

103. Βλ. P. Graindor, *Terre-Cuites de l'Egypte gréco-romaine*, Antwerpia 1939, σ. 58.

104. Βλ. ἔ. ἀ. σ. 131.

105. Εἰδικότερα ὁ Ἅγιος Ἰσίδωρος συνδέεται μὲ τοὺς πατριάρχες Ἀλεξανδρείας Θεόφιλο, (385 - 412) καὶ Κύριλλο (412 - 444) καὶ μᾶς δίδει μ'αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ὕστερη χρονολόγησι.

106. Βλ. ἀνωτ. ὑποσημ. 102.

R É S U M É

LAMPES COPTES AVEC INSCRIPTIONS DU MUSÉE BENAKI

(PL. 39 - 42)

Il s'agit d'un petit groupe de trente huit lampes de la collection du Musée Benaki, qui présente un intérêt particulier, car ses inscriptions constituent des témoignages sur le culte chrétien en Égypte.

L'étude archéologique des lampes a commencé au XVIIIe siècle et, jusqu'à présent, un grand nombre d'excellents travaux sont écrits sur ce sujet. Par conséquent, le placement à l'époque copte du type auquel appartiennent ces pièces, ne présente pas des difficultés, bien qu'il ne soit pas amplement étudié. Ce groupe de lampes présente trois variantes dans la forme, lesquelles dénoncent des influences différentes. Leurs dimensions varient (8,5 - 12,5 c. longueur, 5 - 7 c. largeur, et 2,5 - 3,5 hauteur). La terre, d'une couleur rouge foncé, est bien cuite. Leur décoration se trouve sur le disque et au revers. Le disque est rempli de bandes décoratives qui ont pour sujet des croix, des rosaces ou des fleurons, tandis que la seule décoration du revers est une inscription divisée en deux parties. Ces inscriptions, nous les distinguons à celles qui ont un caractère d'invocation et à celles qui expriment une dévotion. Les dernières s'adressent à différents saints. Toutes ces inscriptions sont pleines de fautes d'orthographe et de syntaxe. Les mots *αββα*, *απα*, et *αμμα* que nous rencontrons souvent dans ces inscriptions sont employés par les coptes, comme un titre de respect.

L'usage de ces lampes est tout particulier. Nous connaissons de Jean Chrysostome qu'on employait l'huile d'une lampe sainte pour des buts thérapeutiques. On appelle cet huile : Ἅγιον ἔλαιον, ἔλαιον ἀγαλλιᾶσεως, ἀγαλιέλαιον ou γαλιλαῖον. Il est certain que nos lampes ont un caractère analogue. On les allumait pendant les fêtes du Christ ou pendant celles du saint à qui les inscriptions sont adressées. Centre de leur production est l'Égypte et surtout, comme il est prouvé aussi par les fouilles et l'usage de dialecte dans les incriptions de la Basse-Égypte.

Les éléments particuliers que présentent ces lampes, confirment la chronologie, laquelle O. Wulff a proposée le premier : elle va du commencement du VIe siècle jusqu'à la première moitié du VIIe siècle.

KATIA LOVERDOS - TSGARIDAS

α.

β.

1. Ἄρ. Εὔρετ. 12011, 9,1 × 7 ἐκ.
2. Ἄρ. Εὔρετ. 12010, 9 × 8 ἐκ.
3. Ἄρ. Εὔρετ. 13657, 12 × 7 ἐκ.

4. Ἄρ. Εὔρετ. 12013, 7,6 × 6,7 ἐκ.
ἀντιστρόφως.
5. Ἄρ. Εὔρετ. 12012, 8,5 × 7 ἐκ.

1. Ἄρ. Εὔρετ. 12017, 7,5 × 7 ἐκ.

2. Ἄρ. Εὔρετ. 12015, 7,7 × 6,9 ἐκ.
3. Ἄρ. Εὔρετ. 12018, 7,6 × 6,9 ἐκ.
4. Ἄρ. Εὔρετ. 12016, 7,6 × 6,7 ἐκ.
5. Ἄρ. Εὔρετ. 12014, 6,4 × 5,5 ἐκ.

Ἄρ. Εύρετ. 13657 (βλ. καὶ πίν. 39α, ἀρ. 3).

α

1. Ἄρ. Εὔρετ. 12021, 8,2 × 5,9 ἐκ.	4. Ἄρ. Εὔρετ. 11956, 10,2 × 6,7 ἐκ.
2. Ἄρ. Εὔρετ. 12020, 8,5 × 6,2 ἐκ.	5. Ἄρ. Εὔρετ. 13655, 8,5 × 4,5 ἐκ.
3. Ἄρ. Εὔρετ. 12022, 8,2 × 5,5 ἐκ.	6. Ἄρ. Εὔρετ. 13654, 8,7 × 4,5 ἐκ.
	7. Ἄρ. Εὔρετ. 12019, 10 × 7,2 ἐκ.

β

1. Ἄρ. Εὔρετ. 12023, 7,5 × 5,1 ἐκ.	5. Ἄρ. Εὔρετ. 12026, 8,9 × 6 ἐκ.
2. Ἄρ. Εὔρετ. 13656, 8,5 × 4 ἐκ.	6. Ἄρ. Εὔρετ. 12025, 8,9 × 6 ἐκ.
3. Ἄρ. Εὔρετ. 12027, 8,9 × 5,9 ἐκ.	7. Ἄρ. Εὔρετ. 12023, 8,7 × 6,7 ἐκ.
4. Ἄρ. Εὔρετ. 12024, 9,2 × 6,7 ἐκ.	

α.

1. Ἄρ. Εὔρετ. 12035, 8,5 × 5 ἐκ.
2. Ἄρ. Εὔρετ. 12036, 9,7 × 6,4 ἐκ.
3. Ἄρ. Εὔρετ. 12039, 10,2 × 6,1 ἐκ.

4. Ἄρ. Εὔρετ. 12033, 9,6 × 4 ἐκ.
5. Ἄρ. Εὔρετ. 12037, 9,7 × 6,2 ἐκ.
6. Ἄρ. Εὔρετ. 12034, 9,2 × 5,2 ἐκ.
7. Ἄρ. Εὔρετ. 12040. 10.2 × 6 ἐκ.

β.

1. Ἄρ. Εὔρετ. 12038, 9,2 × 5,6 ἐκ.
2. Ἄρ. Εὔρετ. 12028, 10,5 × 5,5 ἐκ.
3. Ἄρ. Εὔρετ. 12032, 11 × 6,2 ἐκ.
4. Ἄρ. Εὔρετ. 12031 12.5 × 7.5 ἐκ.
5. Ἄρ. Εὔρετ. 12029, 10 × 5,8 ἐκ.
6. Ἄρ. Εὔρετ. 13658, 9,5 × 5 ἐκ.
7. Ἄρ. Εὔρετ. 12030, 10,1 × 5,7 ἐκ.